

Jakub Wojtkowiak

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)

Represje wobec tak zwanych *inorodców*, oficerów Armii Czerwonej w czasie wielkiej czystki*

*Repressions Against So-called Inorodtsy, Red Army Officers
during the Great Purge*

STRESZCZENIE

Po przewrocie bolszewickim w Rosji siły zbrojne państwa radzieckiego – Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona – zyskały korpus oficerski stanowiący niezwykle urozmaiconą mozaikę narodowościową. Wynikało to nie tylko z wielonarodowego charakteru państwa, ale również z przyczyn ideologicznych – bardzo wielu przedstawicieli różnych narodów europejskich (i nie tylko) dało się uwieść hasłom równości oraz sprawiedliwości społecznej i wstąpiło na służbę bolszewików. Do połowy lat trzydziestych XX w. istotną rolę, szczególnie na wyższych szczeblach hierarchii wojskowej, odgrywali tak zwani *inorodcy* – przedstawiciele różnych narodów mających własną państwowość. Byli wśród nich nie tylko Łotysze, Polacy, Niemcy czy Szwedzi, ale także reprezentanci innych narodów, w tym, np. Szwajcarzy czy przedstawiciele narodów bałkańskich. W artykule podjęta została próba syntetycznego przedstawienia represji wobec *inorodców* w korpusie oficerskim Armii Czerwonej w czasie wielkiej czystki, mechanizmów nimi rządzą-

* W niniejszym artykule rosyjski termin *inorodcy* będzie miał znaczenie, jakie nadano mu w czasie wielkiej czystki, czyli w okresie masowych represji w Związku Radzieckim w latach 1937–1938 (według rozszerzonego pojmowania: 1936–1939). Będzie dotyczył przedstawicieli tych narodowości zamieszkujących ZSRR, które zwykle posiadały własną państwowość (inaczej były nazywane „nieradzieckimi”). Dodatkowo, zostanie ograniczony do narodów europejskich. Termin Armia Czerwona (Rabocze-kriestianskaja Krasnaja armija – RKKA) będzie rozumiany w znaczeniu, jaki miał on w radzieckiej terminologii do końca grudnia 1937 r. Do tego czasu obejmował całość sił zbrojnych ZSRR podległych ludowemu komisarzowi obrony tego kraju, czyli siły lądowe, powietrzne i morskie. 30 grudnia 1937 r. dotychczasowy Zarząd Sił Morskich Armii Czerwonej (czyli radziecka flota) został wyodrębniony w samodzielny resort – Ludowy Komisariat Marynarki Wojennej (Narodnyj komisariat Wojenno-morskogo flota).

cych i następstw, jakie spowodowały, przede wszystkim całkowitej marginalizacji roli *inorodców* w wyniku represji i ustanowienia pełnej hegemonii wschodnich Słowian – Rosjan, Ukraińców i Białorusinów.

Słowa kluczowe: Związek Radziecki, Armia Czerwona, represje, wielka czystka, korpus oficerski, *inorodcy*

Historia rozwoju terytorialnego państwa rosyjskiego w epoce carów sprawiła, że kraj ten zamieszkiwała ludność niezwykle zróżnicowana etnicznie. W ciągu wieków ostatni Rurykowicze, a zwłaszcza Romanowowie, podbili ziemie zamieszkiwane m.in. przez narody mające własną państwowość lub aspirujące do niej. W wyniku ekspansji terytorialnej Rosji poddawanymi carów stali się przedstawiciele takich narodów, ukształtowanych ostatecznie w XIX w., jak Polacy, Litwini, Niemcy (kurlandzcy), Łotysze, Estończycy, Finowie (Karelowie), Szwedzi, Rumuni (Mołdawianie) czy Grecy. Na dodatek, rozwijające się dynamicznie bogate imperium, szczególnie od czasu, gdy na tronie carskim zasiadł Piotr I, przyciągało reprezentantów prawie wszystkich nacji europejskich, którzy osiedlali się w Rosji dla kariery, nierzadko wojskowej, lub zysku. Naturalne procesy migracyjne spowodowały, że przedstawiciele tych narodów opuszczali swoje „małe ojczyzny” i przynosili się w głąb największego kraju na kuli ziemskiej. Dlatego rozpad Rosji carskiej, który nastąpił w wyniku I wojny światowej i przewrotu bolszewickiego, który pozbawił kraj rządzony przez bolszewików większości terenów europejskich zamieszkiwanych zwarcie przez mniejszości niebędące Słowianami Wschodnimi, wcale nie oznaczał, że ich przedstawiciele w komplecie znaleźli się poza granicami nowej Rosji. Dla wielu z nich, z różnych przyczyn, pozostała ona ojczyzną.

Na dodatek, walki na Froncie Wschodnim I wojny światowej spowodowały, że na terytorium Rosji znalazły się setki tysięcy jeńców wojennych z armii Państw Centralnych – Niemiec, Turcji, Bułgarii, a przede wszystkim wielonarodowych Austro-Węgier. Część z nich dała się uwieść ideom internacjonalizmu, równości i sprawiedliwości społecznej, które reprezentowali rządzący Rosją od listopada 1917 r. bolszewicy. Ta część uznała nowy kraj za swą ojczyznę i wstąpiła na służbę reżimu bolszewickiego.

Wymienione wyżej przyczyny spowodowały, że radziecka elita lat dwudziestych i trzydziestych XX w. stanowiła niezwykle i bogatą mozaikę etniczną. Jej specyficzną częścią był korpus oficerski radzieckich sił zbrojnych – Armii Czerwonej. W jego szeregach służyli w tym czasie nie tylko przedstawiciele wszystkich nacji wymienionych wyżej, ale również

Słowacy, Czesi, Serbowie, Chorwaci, Bośniacy, Węgrzy, Bułgarzy, a nawet Szwajcarzy. Wszystkich ich z czasem (również przedstawiciele narodów azjatyckich, głównie Turków, Koreańczyków i Chińczyków) zaczęto określać mianem *inorodców*, choć w strukturze państwa federacyjnego, jakim formalnie był ZSRR, pojawiły się takie podmioty, jak Karelo-Fińska Autonomiczna Republika Radziecka, Autonomiczna Republika Radziecka Niemców Powołża czy polskie obwody na Ukrainie.

Należy również podkreślić, iż pozycja zajmowana przez przedstawicieli tej grupy w strukturze elity radzieckich sił zbrojnych była znacząco nadreprezentatywna w stosunku do ogólnej liczby mieszkańców inorodczych nacji w całym radzieckim społeczeństwie. Na dodatek, odsetek *inorodców* zwiększał się w miarę wzrostu szczebla w całej hierarchii wojskowej ZSRR, który weźmiemy pod uwagę. Szczególnie na najwyższych szczeblach tej hierarchii byli oni wyraźnie nadreprezentowani.

Jeśli chodzi o lata dwudzieste i początek lat trzydziestych dysponujemy jedynie szacunkami, które – najprawdopodobniej dość intuicyjnie – sporządził rosyjski historyk Siergiej Minakow. Dotyczą one najwyższych szczebli dowodzenia w Armii Czerwonej i choć są nieprecyzyjne, pokazują pewne tendencje. Przykładowo, według Minakowa, na początku 1924 r. w szeregach 41-osobowej ścisłej elity RKKA *inorodców* było 15 i stanowili oni aż 36,5% ogółu, a w lipcu 1931 r. wśród 48 najwyższych rangą dowódców Armii Czerwonej pozostało ich 11 (22,9%)¹. Choć w wielu przypadkach autor ten mylnie zalicza do grupy *inorodców* oficerów, którzy konsekwentnie deklarowali, że są przedstawicielami wschodnioeuropejskich Słowian lub Żydów, dwa zjawiska wynikające z jego badań są godne odnotowania – właśnie wspomniana wyżej znacząca nadreprezentacja *inorodców* oraz zauważalny spadek ich odsetka w radzieckiej elicie wojskowej w miarę umacniania się władzy Iosifa Stalina.

Można to zaobserwować najjaskrawiej na przykładzie Polaków. W połowie lat dwudziestych zajmowali oni wiele eksponowanych stanowisk na najwyższych szczeblach hierarchii wojskowej Armii Czerwonej. Józef Unszlicht był w niej osobą numer dwa – od lutego 1925 r. zajmował stanowiska zastępcy ludowego komisarza spraw wojskowych i morskich, a jednocześnie zastępcy przewodniczącego Rewolucyjnej Rady Wojskowej ZSRR. Romuald Muklewicz od sierpnia 1926 r. był dowódcą radzieckiej floty – szefem Zarządu Sił Morskich RKKA, Michał Lewandowski dowodził w tym czasie okręgami wojskowymi, Bronisław Bortnowski od kwietnia 1925 r. był zastępcą szefa wywiadu wojskowego Armii Czerwo-

¹ S.T. Minakow, *Sowietskaja wojennaja elita 20-ch godow (sostaw, ewolucyjna, socyokulturyjne osobiennosti i političeskaja rol)*, Oriel 2000, s. 357–359, 528–531.

nej. Spośród nich w 1933 r. w służbie czynnej utrzymał się jedynie Lewandowski, pozostali zostali przesunięci do pracy cywilnej, będąc formalnie oficerami rezerwy².

Mimo to w szeregach elity RKKA *inorodcy* odgrywali do połowy lat trzydziestych XX w. niezwykle istotną rolę. Świadczą o tym dokumenty. O ile w całym korpusie oficerskim było ich stosunkowo niewiele, na początku 1934 r. ok. 3%³, to już w składzie nowego kolegiального ciała kierowniczego Armii Czerwonej, Rady Wojennej przy ludowym komisarzu obrony, która została powołana do życia w listopadzie 1934 r., na 80 pierwotnych członków aż 12 (15%) stanowili *inorodcy*. Spośród nich zdecydowanie dominowali Łotysze, których było aż 9: Jakow Ałksnis (szef Zarządu Sił Powietrznych RKKA), Ernest Appoga (szef III Zarządu Sztabu – wkrótce Sztabu Generalnego – RKKA), Jan Bierzin (szef Zarządu Wywiadu RKKA), Robert Ejdeman (przewodniczący Centralnej Rady „Osoawiachim” ZSRR⁴), Jan Gajlit (dowódca Syberyjskiego OW), Feliks Ingaunis⁵ (zastępca dowódcy Ukraińskiego OW ds. lotnictwa), Albert Łapin (zastępca dowódcy Specjalnej Armii Dalekowschodniej ds. lotnictwa), Awgust Mezis (szef Zarządu Politycznego Nadwołżańskiego Okręgu Wojskowego) i Piotr Oszej (szef Zarządu Zaopatrzenia RKKA). Oprócz nich w radzie zasiadał wspomniany już Lewandowski dowodzący wówczas Armią Kaukaską, wkrótce przekształconą w Zakaukaski Okręg Wojskowy, Litwin Ieronim Uborewicz (dowódca Białoruskiego

² Szerzej na ten temat zob.: J. Wojtkowiak, *Polacy i Litwini, oficerowie Armii Czerwonej w latach 1922–1941. Słownik biograficzny*, Warszawa 2015, s. 44–46. W drugiej połowie lat dwudziestych ze służby odeszła również większość Polaków piastujących wyższe funkcje w aparacie politycznym RKKA. Do spisu polskich strat w szeregach elity wojskowej ZSRR należy dodać śmierć w wyniku katastrofy lotniczej zastępcy szefa Zarządu Motoryzacji i Mechanizacji RKKA Konstantego Kalinowskiego, która nastąpiła w lipcu 1931 r.

³ Rossijskij gosudarstwiennoj wojennyj archiw (Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe, dalej: RGWA), fond 54, opis 17, dzieło 402, list 27 (Korpus oficerski RKKA według narodowości, I 1934). W dokumencie podano, że korpus oficerski RKKA liczył wówczas 127 822 osoby, wśród których było: Polaków 1354, Łotyszy 930, Niemców 639, Estończyków 390, dodać do tego należy większość spośród kategorii innych (1028) – razem 3,39%. Dominowali oczywiście Rosjanie, Ukraińcy, Żydzi i Białorusini. Polacy, według liczebności, plasowali się za nimi, nieznacznie wyprzedzając Ormian i Gruzinów.

⁴ „Osoawiachim” – Towarzystwo Współdziałania z Obroną i Budownictwem Lotniczo-Chemicznym – organizacja paramilitarna w ZSRR.

⁵ F. Ingaunis uchodzi niekiedy za Litwina: N.S. Czeruszew, Ju.N. Czeruszew, *Rasstrielannaja elita RKKA (komandarmy 1-go i 2-go rangow, komkory, komditwy i im rawnyje) 1937–1941. Biograficzeskij słowar*, Moskwa 2012, s. 79. Jednak jego dokumenty osobowe i fakt, iż później NKWD oskarżało go o uczestnictwo w łotewskiej organizacji kontrewolucyjnej nie pozostawiają wątpliwości, że był Łotyszem. Zob. RGWA, Karty ewidencji służby, Ingaunis Feliks Antonowicz (1894).

OW) i Estończyk Awgust Kork (komendant Akademii Wojskowej RKKA im. Frunzego)⁶.

Niezwykła rola, którą – jak widać – odgrywali w radzieckiej elicie wojskowej Łotysze, wynikała z faktu, że pułki strzelców łotewskich armii carskiej opowiedziały się w większości w 1917 r. po stronie bolszewików i w czasie całej wojny domowej w Rosji pełniły rolę gwardii (czy też straży pożarnej), rzucanej na najważniejsze odcinki frontu⁷. Na ich postawę wpłynął w znacznej mierze inny wybitny dowódca Armii Czerwonej, były carski pułkownik i dowódca 2. Brygady Strzelców Łotewskich, Ioakim Wacetis.

Potwierdzeniem silnej pozycji, jaką zajmowali *inorodcy* w wojskowej hierarchii ZSRR, był proces nadawania stopni wojskowych w Armii Czerwonej, który rozpoczął się w listopadzie 1935 r. Wcześniej nie było w niej stopni wojskowych, istniały jedynie kategorie służbowe, odpowiadające detalicznie ułożonej tabeli stanowisk, odrębne dla oficerów liniowych, politycznych, pionów: inżynierskiego, administracyjnego, medycznego, weterynaryjnego i służby sprawiedliwości. Na mocy postanowienia Centralnego Komitetu Wykonawczego i Rady Komisarzy Ludowych ZSRR z 22 września 1935 r. wprowadzono niezwykle skomplikowany system oficerskich rang wojskowych, odrębnych dla wszystkich wymienionych wyżej grup, podzielonych dodatkowo na trzy szczeble – oficerów wyższych (odpowiednik generalicji, ros. *wyšszij komandnyj i naczałstwujuščij sostaw*), starszych (ros. *starszij kns*) i młodszych (ros. *sriednij kns*). Dodatkowo wprowadzono stopnie korpusu podoficerskiego (ros. *mładszij naczstow*)⁸.

W wyniku nadania stopni ukształtowała się nieco zmodyfikowana nowa elita Armii Czerwonej. Na najwyższych szczeblach hierarchii znalazło się 153 oficerów, którym nadano stopień komkora, rangi mu równorzędne i wyższe. Spośród nich aż 30 (19,6%) stanowili *inorodcy* – 18 Łotyszy, 3 Polaków, 3 Litwinów, 2 Estończyków, 2 Niemców, Szwajcar i Grek. Spośród 1750 oficerów wyższych, według moich dotychczasowych ustaleń, co najmniej 209 (11,9%) było przedstawicielami narodów europej-

⁶ RGWA, f. 4, op. 15a, d. 397, l. 33–33ob (Uchwała Rady Komisarzy Ludowych ZSRR „O zatwierdzeniu składu RW przy lko ZSRR”, 21 XI 1934).

⁷ Na ten temat zob. np.: Ja. Kajmiń, *Łatyszskije strielki w borbie za pobiedu Oktiabrskoj riewolucyi*, Riga 1961; *Łatyszskije strielki w borbie za sowietskiju włast 1917–1920. Wospominanija i dokumenty*, red. Ja.P. Krastyń, Riga 1962; *Riewolucyonnyje łatyszskije strielki (1917–1920)*, red. A.A. Drizuł, Riga 1980.

⁸ Wykaz stopni oficerów wyższych i starszych zob.: J. Wojtkowiak, *op. cit.*, s. 631–632.

szych mających własną państwowość⁹. Oprócz przedstawicieli wyżej wymienionych nacji wśród nowej generacji znaleźli się Bułgarzy, Rumuni, Szwedzi, Węgrzy, Bośniak, Serb i Słowak. Należy szacować, że znacznie ponad tysiąc *inorodców* stało się pułkownikami, majorami i oficerami w rangach im równorzędnych, lecz w tej grupie nie sposób dziś precyzyjnie określić, jaki stanowili odsetek ogółu. Można chyba założyć, że ok. 5–7%¹⁰. Byli wśród nich także Czesi, Finowie, Chorwat i Czarnogórzec oraz ludzie, którzy podawali się za Mołdawian.

Jak widać z wyżej przytoczonych danych, w połowie lat trzydziestych XX w. korpus oficerski Armii Czerwonej stanowił niezwykle mozaikę narodowościową. Jednak był to swoisty „łabędzi śpiew” tej różnorodności. Dramatyczny kres położyła jej wielka czystka.

Choć aresztowania wysokiej rangi wojskowych, które bezpośrednio są związane z procesem wielkiej czystki w Armii Czerwonej, rozpoczęły się już w połowie 1936 r., za właściwy początek masowych represji w RKKK należy uznać wydarzenia mające miejsce w maju i na początku czerwca 1937 r. Wtedy to została aresztowana duża grupa przedstawicieli ścisłej elity wojskowej ZSRR z zastępcą ludowego komisarza obrony marszałkiem Związku Radzieckiego Michaiłem Tuchaczewskim na czele. W czasie rozszerzonego posiedzenia Rady Wojennej przy ludowym komisarzu obrony, które odbyło się w Moskwie w dniach 1–4 czerwca 1937 r., na podstawie zeznań wydobytych od aresztantów, ludowy komisarz spraw wewnętrznych Nikołaj Jeżow ogłosił wykrycie w szeregach Armii Czerwonej „spisku wojskowo-faszystowskiego” pod przywództwem Tuchaczewskiego. Członkowie spisku mieli jakoby współpracować z przebywającym na emigracji byłym rywalem Stalina w walce o władzę w partii i państwie Lwem Trockim oraz wywiadami Niemiec i Japonii w celu obalenia „władzy radzieckiej”¹¹. Brak solidarności korporacyjnej wśród ra-

⁹ Liczba oficerów wyższych: RGWA, f. 37837, op. 21, d. 107, l. 21 (Podział [wyższego] korpusu oficerskiego RKKK według stopni wojskowych na 10 XI 1936). Liczba *inorodców* – badania autora.

¹⁰ Nie wiadomo, niestety, jak liczna była w sumie ta grupa oficerów. Wiemy jedynie, że w 1936 r. w Armii Czerwonej było 1713 pułkowników i 5501 majorów (za O.F. Suwieninow, *Tragedija RKKK 1937–1938*, Moskwa 1998, s. 312). Według moich badań, w czasie czystki poddano represjom co najmniej 192 pułkowników *inorodców*, z których części nadano pierwotnie stopnie majora. Wśród tej grupy, jak można szacować, stanowili więc oni ok. 10%. Wśród majorów było ich z pewnością mniej. Podobnie w aparacie politycznym, służbie medycznej, weterynaryjnej i sprawiedliwości, gdzie szczególnie liczni byli Żydzi. Stąd mój szacunek, iż przedział 5–7% we wskazanej grupie odpowiada rzeczywistości.

¹¹ Stenogram posiedzenia, z wyjątkiem tekstu wystąpienia Jeżowa, który dotąd nie został odnaleziony w rosyjskich archiwach: *Wojennyj sowiet pri Narodnom komissarie oborony SSSR 1–4 ijunia 1937 g. Dokumenty i materialy*, sost. N.S. Tarchowa et. al., Moskwa 2008.

dzieckich wojskowych spowodował, że rewelacje Jeżowa, poparte na posiedzeniu wywodami samego Stalina, zostały przyjęte za dobrą monetę. Rezultatem był proces marszałka Tuchaczewskiego i siedmiu jego współpracowników w rangach co najmniej komkora przed Sądowym Trybunałem Specjalnym, złożonym z samych wysokiej rangi wojskowych, który 11 czerwca 1937 r. wszystkich podsądnych skazał na karę śmierci, wykonaną następnego dnia, o czym szeroko informowała radziecka prasa¹².

Dzięki temu każdy obywatel radziecki poznał nazwiska zarówno podsądnych, jak i ich sędziów. Choć na tym etapie czystki brak w oficjalnych dokumentach jakichkolwiek odwołań do problematyki narodowościowej, dobór oficerów, którzy stanęli przed sądem, rodzi podejrzenia, iż zostali oni wybrani według kryterium narodowościowego. Wśród nich było aż czterech *inorodców* – Litwini: komandarm I rangi Ieronim Uborewicz i komkor Witowt Putna (attaché wojskowy w Wielkiej Brytanii), Łotysz komkor Robert Ejdejan i Estończyk komandarm II rangi August Kork. Dwóch kolejnych – komandarm I rangi Iona Jakir (dowódca Kijowskiego OW) i komkor Boris Feldman (szef Zarządu Kadr RKKA) było Żydami. Ponadto, sam marszałek Tuchaczewski, ze względu na brzmienie nazwiska, szerokim rzeszom obywateli ZSRR (zarówno wojskowych, jak i cywilnych) z powodzeniem mógł się kojarzyć z oczerznianymi przez propagandę radziecką „polskimi panami”¹³. Na dodatek, w specjalnym rozkazie ludowego komisarza obrony marszałka Klimienta Woroszyłowa, wydanym 7 czerwca 1937 r. i ogłoszonym „we wszystkich kompaniach, szwadronach, bateriach, eskadrach, okrętach, składach, sztabach, dowództwach i instytucjach Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej”, w gronie przywódców spisku wymieniono dwóch kolejnych Żydów – szefa Zarządu Politycznego Armii Czerwonej armiejskiego komisarza I rangi Jana Gamarnika i zastępcę dowódcy Specjalnej Armii Dalekowschodniej komkora Michaiła Sangurskiego¹⁴.

Szeroko na ten temat w polskiej literaturze zob.: P.P. Wiczorkiewicz, *Sprawa Tuchaczewskiego*, Warszawa 1994.

¹² Zob. np.: „Prawda” 12 VI 1937, 13 VI 1937; „Krasnaja Zwiezda” 12 VI 1937, 13 VI 1937.

¹³ Grono podsądnych uzupełniał Ukrainiec, zastępca dowódcy Leningradzkiego OW, komkor Witalij Primakow.

¹⁴ *Russkij archiw. Wielikaja Otieczestwiennaja*, t. 13–2(1): *Priказы Narodnogo komissara obrony SSSR 1937–21 ijunia 1941 g.*, red. W.A. Zołotariew et. al., Moskwa 1994, s. 16–18 (Rozkaz ludowego komisarza obrony wydany z powodu „wykrycia przez Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych kontrewolucyjnej wojskowej faszystowskiej organizacji w RKKA”, 7 VI 1937). Jan Gamarnik popełnił samobójstwo 31 maja 1937 r. Michaił Sangurski, którego Minakow błędnie uznaje za Polaka, i tak mógł się kojarzyć szerokim rzeszom *krasnoarmiejców*, został włączony do tekstu rozkazu osobiście przez Woroszyłowa, ale nie stanął przed sądem 11 czerwca.

Skład sędziowski wyglądał odmiennie. Choć znaleźli się w nim dwaj „obcy” – z tytułu zajmowanego stanowiska przewodniczący Izby Wojskowej Sądu Najwyższego ZSRR armwojenjuryst Wasilij Ulrich, będący potomkiem Niemców kurlandzkich i Łotysz, komandarm II rangi Jakow Ałksnis – zdominowali go Rosjanie i Ukraińcy, głównie o swojsko brzmiących nazwiskach. Byli to: marszałkowie Siemion Budionny i Wasilij Blucher, komandarmowie I rangi Boris Szaposznikow i Iwan Biełow, komandarmowie II rangi Pawieł Dybienko i Nikołaj Kaszyrin oraz komdiw Jelisiej Goriaczow.

Biorąc pod uwagę fakt, że wszystkie przedsięwzięcia sądowe w ZSRR w tym czasie, mające *de facto* charakter spektaklu, były starannie reżyserowane przez samego Stalina, trudno uciec od konkluzji, że czystka w Armii Czerwonej od samego początku miała wyraźny rys ksenofobiczny. Jej ostrze zwracało się przeciwko „obcym”. W radzieckiej rzeczywistości, przy wyraźnie forsowanym przez propagandę syndromie „oblężonej twierdzy”, *inorodców* bardzo łatwo można było oskarżyć o reprezentowanie cudzych interesów – interesów ich państw narodowych – ze szkodą dla „ojczyzny światowej rewolucji”, a czerwcowe posiedzenie Rady Wojennej i będący jego rezultatem proces Tuchaczewskiego oraz jego towarzyszy stał się zaczątkiem tworzenia klimatu dla tego typu nastrojów¹⁵.

Jednak pierwsze miesiące czystki w Armii Czerwonej upłynęły pod hasłem tropienia „trockistów”, „zinowiewowców” i „agentów faszyzmu”, bez względu na przynależność partyjną, pochodzenie społeczne czy narodowe. W grupie represjonowanych wówczas wyższych oficerów RKKA znalazło się jednak bardzo wielu *inorodców*. Widać to po spisach zwolnionych z Armii Czerwonej rozkazami ludowego komisarza obrony z powodów politycznych od maja do sierpnia 1937 r. Znaleźli się wśród nich m.in. Polacy: komkor Roman Łągwa (szef Zarządu Łączności RKKA, zwolniony 25 V 1937), fłagman I rangi Edward Pancerzański (starszy rukowoditiel¹⁶ Akademii Sztabu Generalnego, 27 VI), komdiwowie Władysław Gruszecki (komendant Chemicznych Kursów Doskonalenia Oficerów RKKA, 31 V), Franciszek Kłyszajko (komendant Leningradzkiego

¹⁵ Dodać do tego należy, mający bogate tradycje głównie wśród Rosjan i Ukraińców, antysemityzm.

¹⁶ *Rukowoditiel* i starszy *rukowoditiel* to w radzieckim szkolnictwie wojskowym funkcje niższe od starszego wykładowcy i wykładowcy. Zdecydowałem się pozostać przy oryginalnym terminie, ze względu na zakorzenienie w polskiej nomenklaturze dotyczącej szkolnictwa wyższego stanowisko kierownika katedry (zakładu) – ros. *naczalnik kafiedry*.

Instytutu Inżynierów Lotnictwa Cywilnego, 7 VI), Władysław Kochański (dowódca 5. Ciężkiego Korpusu Bombowego, 7 VI), Konstanty Paszkowski (dowódca 18. Korpusu Strzeleckiego, 7 VI), Konstanty Rokossowski (dowódca 5. Korpusu Kawalerii, 27 VII), kombrigowie Nazary Stachański (dowódca 78. Brygady Lotniczej, 20 VIII) i Piotr Szarangowicz (wykładowca Wojskowej Akademii Politycznej, 22 VII), brigadnyje komissary Edward Bucholc (inspektor polityczny Centralnej Rady Osoawiachim, 26 VIII) i Józef Kozłowski (szef Oddziału Budowlano-Kwaterunkowego Białoruskiego OW, 31 V), brigintendant Stefan Botner (redaktor czasopisma „Wojennaja mysl”, 17 VII), Łotysze: komkorowie Ernest Appoga (21 V), Jan Gajlis (dowódca Uralskiego OW, 11 VIII) i Konstantin Nejman (szef Głównego Zarządu Przemysłu Czołgowego Ludowego Komisariatu Przemysłu Ciężkiego, 26 VIII), korintendant Piotr Oszlej (31 V), komdiw Wiliam Rochi (dowódca 34. DS, 3 VII), diwintendant Rudolf Peterson (zastępca dowódcy Kijowskiego OW ds. zabezpieczenia materiałowo-technicznego, 31 V), Estończycy: komdiwowie Aleksandr Inno (komendant Wyższych Kursów Taktyczno-Strzeleckich RKKK *Wystieg*, 29 VI) i Iwan Raudmec (komendant Mohylew-Jampolskiego Rejonu Umocnionego, 27 VI), Litwini: komdiw Faddiej Olszewski (inspektor Zarządu Artylerii RKKK, 31 V), diwizionnyj komissar Gawriił Rittel (zastępca dowódcy 2. KK ds. politycznych, 27 VII) i briginżenior Iwan Żukowski (szef Zarządu Prac Projektowych Zarządu Budowlano-Kwaterunkowego RKKK, 21 V), Niemcy: diwizionnyj komissar Fridrich Blumental (inspektor Zarządu Politycznego RKKK, 26 VI), kombrigowie Władimir Aussem-Orłow (zastępca szefa sztabu Charkowskiego OW, 7 VII) i Iosif Blum (dowódca artylerii Uralskiego OW, 16 VI), brigadnyj komissar Hugo-Albert Gamp-Tomski (w dyspozycji Zarządu Kadr RKKK, 26 V), Serb komdiw Daniło Serdicz (dowódca 3. KK, 29 VI), Szwed komdiw Wadim Germonius (dowódca 17. KS, 7 VI), Węgier Ludwíg (Lajos) Gawro (dowódca 92. DS, 3 VII). To tylko najważniejsi z bardzo długiego spisu nazwisk oficerów Armii Czerwonej, których usunięto z szeregów sił zbrojnych w tym krótkim okresie¹⁷. Wszyscy wymienieni wkrótce trafili do więzień¹⁸.

Nastroje wymierzone w mniejszości narodowe dały o sobie znać bardzo szybko. Od lata 1937 r. NKWD rozpoczęło sukcesywnie realizację

¹⁷ RGWA, f. 37837, op. 18, d. 493, l. 1–484 (Spisy oficerów RKKK zwolnionych z szeregów RKKK w maju–sierpniu 1937 r. rozkazami ludowego komisarza obrony).

¹⁸ Wśród zwolnionych w tym czasie karnie z szeregów RKKK i według dzisiejszego stanu wiedzy niearesztowanych znaleźli się dwaj pułkownicy, późniejsi generałowie Wojska Polskiego – komendant Rostowskich Kursów Doskonalenia Oficerów Rezerwy Witalis Martanus, zwolniony już 16 maja i starszy wykładowca Wojskowej Akademii Inżynieryjnej Bolesław Zarako-Zarakowski, zwolniony 13 lipca.

tak zwanych operacji narodowościowych, wymierzonych w mniejszości, zarówno europejskie, jak i azjatyckie¹⁹. Praktycznie wszystkie te mniejszości zostały uznane za podejrzane, a ich przedstawiciele za nielojalnych obywateli (czasem tylko mieszkańców) Związku Radzieckiego. Formalnie operacje te nie były wymierzone w korpus oficerski Armii Czerwonej, ale przede wszystkim w cywilnych, przeciętnych mieszkańców ZSRR, lecz łatwo zauważyć związek między nimi i represjami w RKKa, a aresztowania przeprowadzone w początkowym okresie wielkiej czystki w wielu wypadkach dały NKWD podstawy do podjęcia represji na gruncie narodowościowym.

Bardzo dobrze widać to na przykładzie największej z tych operacji – „operacji polskiej”²⁰. Jej formalnym początkiem był tajny rozkaz operacyjny ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRR Nikołaja Jeżowa nr 00485 z 11 sierpnia 1937 r., wraz z załączonym do niego poufnym pismem „O faszystowsko-powstańczej, szpiegowskiej, dywersyjnej, defetystycznej i terrorystycznej działalności wywiadu polskiego w ZSRR” (działalność tę utożsamiono z Polską Organizacją Wojskową), którego adresatami byli ludowi komisarze spraw wewnętrznych republik związkowych oraz szefowie zarządów NKWD republik autonomicznych, obwodów i krajów²¹. W rozkazie operacyjnym, po wymienieniu, jakie kategorie Polaków powinny zostać natychmiast aresztowane (m.in. zdemaskowani aktywni członkowie POW, jeńcy z armii polskiej, emigranci polityczni z Polski i byli członkowie PPS), Armia Czerwona została wskazana jako jedna z tych instytucji, w których czystka winna zostać przeprowadzona w pierwszej kolejności²².

¹⁹ Na ten temat zob.: S.A. Kropaczew, *Diesiat let, izmieniwszyje stranu. „Polskaja” i drugije „nacyonalnyje” opieracii NKWD SSSR*, źródło: kubanmemo.ru/library/Kropachev01/poland.php [dostęp: 10 V 2017].

²⁰ „Operacja polska” ma dziś należne miejsce w historiografii. Zob. np.: *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 8: *Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*, Warszawa–Kijów 2010; N. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014; N. Pietrow, *Polska operacja NKWD*, „Karta. Niezależne Pismo Historyczne” 1993, 11, s. 24–43; T. Sommer, *Operacja antypolska NKWD 1937–1938*, Warszawa 2014. Niestety, informacje w tych publikacjach, które dotyczą represji w szeregach RKKa czy szerzej – w resortach siłowych ZSRR, są zwykle nieprecyzyjne.

²¹ Opublikowano w: *Łubianka. Stalin i Gławnoje uprawlenije gosbiezopasnosti NKWD 1937–1938. Dokumenty*, sost. W.N. Chaustow, W.P. Naumow, N.S. Płotnikowa, Moskwa 2004 [dalej: *Łubianka. Stalin i GUGB*], s. 301–303 (Rozkaz operacyjny Jeżowa nr 00485, 11 VIII 1937), 303–321 (Poufne pismo Jeżowa nr 59098, 11 VIII 1937).

²² W rozkazie czytamy: „W pierwszej kolejności aresztowaniu podlegają wyżej wymienione grupy pracujące w organach NKWD, Armii Czerwonej, w fabrykach zbrojeniowych, na wydziałach obronnych innych fabryk, w transporcie kolejowym, wodnym i lot-

Złowrogie dla Polaków służących w RKKA szczegóły znalazły się w poufnym piśmie. N. Jeżow stwierdził w nim m.in.:

Sformowana w końcu 1918 r. tak zwana Zachodnia Dywizja Strzelecka, skompletowana przede wszystkim z Polaków, została całkowicie w swym jądrze dowódczym oprowadzona przez członków POW (dowódcy dywizji MAKOWSKI i ŁĄGWA, komisarze ŁAZOWERT i SŁAWIŃSKI, dowódcy brygad MAJEWSKI i ŁUSSKI, komisarze brygad ŚCIBOR, GRUZEL i CZERNICKI, dowódcy pułków – wszyscy bez wyjątku byli członkami POW), którzy utworzyli grupy POW w szeregu pododdziałów dywizji²³.

W dalszej części dokumentu znajdują się stwierdzenia o opanowaniu przez agentów POW całego wywiadu (wojskowego i prowadzonego przez organy WCzK-NKWD) skierowanego na Polskę oraz wymienieni zostali przywódcy spisku, wśród których istotną część stanowili byli i czynni wojskowi – w tym wspomniani wyżej Unszlicht, Muklewicz, Bortnowski, Łągwa, a także mniej znani wojskowi: Waclaw Kolankowski, Zdzisław Szeryński, Stefan Żbikowski, komdiw Kochański, brigadniye komissary Stanisław Budkiewicz i Józef Kozłowski, brigintendant Stefan Botner, pułkownicy Aleksandr Jodłowski i Stefan Uzdański²⁴. N. Jeżow pisał wprost: „Szereg innych członków POW, zaczynając od BRONKOWSKIEGO [Bortnowskiego – J.W.], który przeniknął tam dzięki UNSZLICHTOWI na stanowisko zastępcy szefa Zarządu Wywiadu [RKKA], zakorzeniło się w całym systemie Zarządu Wywiadu, przejęło w swe ręce i sparałizowało całą pracę wywiadowczą przeciwko Polsce”. A dalej:

Na wysokie kierownicze stanowiska w Armii Czerwonej w różnym czasie przeniknęli i pracowali polscy agenci: UNSZLICHT – zastępca przewodniczącego RRW, MUKLEWICZ – dowódca Sił Morskich, ŁĄGWA – szef Zarządu Łączności RKKA, KOCHAŃSKI – dowódca korpusu, KOZŁOWSKI – komisarz szeregu jednostek i wielu innych polskich agentów, którzy przeniknęli do różnorodnych oddziałów RKKA²⁵.

Stwierdzenia zawarte w obu dokumentach stały się pretekstem do masowych aresztowań Polaków w szeregach Armii Czerwonej. Tylko do końca 1937 r., według moich badań, połowa naszych rodaków – wyższych oficerów RKKA – trafiła do więzień. Kolejne miesiące nie poprawiły sytuacji. Charakterystyczne jest, że gdy nawet dany oficer został aresztowany z innych niż narodowościowe powodów, NKWD szybko przypisywało mu szpiegostwo na rzecz Polski. Aresztowany 23 lutego 1938 r.

niczym, energetyce i wszystkich obiektach przemysłowych, przedsiębiorstwach gazowych i naftowych”. *Ibidem*, s. 302.

²³ *Ibidem*, s. 309.

²⁴ Na ich temat szerzej zob.: J. Wojtkowiak, *op. cit.*

²⁵ *Lubianka. Stalin i GUGB*, s. 307.

(w dzień święta Armii Czerwonej) komandarm II rangi Michał Lewandowski na pierwszym przesłuchaniu miał przyznać się, iż od 1917 r. był członkiem organizacji wojskowo-eserowskiej, od 1932 r. niemieckim szpiegiem, a na polecenie niemieckiego wywiadu miał kontakty z nacjonalistycznymi grupami kontrrewolucyjnymi w Zakaukaskim OW²⁶. Zapewne pod takimi zarzutami, sfabrykowanymi na podstawie zeznań wcześniej uwięzionych, został aresztowany. Najpóźniej w pierwszej połowie kwietnia w jego zeznaniach pojawił się wątek polski. Choć Lewandowski stwierdził, że nie zgodził się zostać formalnie polskim szpiegiem z powodu związków z wywiadem niemieckim, przyznał, że Muklewicz i Unszlicht w 1934 r. poinformowali go o istnieniu POW, a w kolejnych latach przekazywał im informacje szpiegowskie na temat Zakaukaskiego OW²⁷. Nie wiemy, jakie zeznania wydobyto od komandarma w kolejnych trzech miesiącach (rozstrzelany został 29 lipca), ale z dużą dozą prawdopodobieństwa możemy założyć, że ostatecznie i on przyznał się do członkostwa w POW.

Niekiedy zarzuty NKWD miały nieco absurdalny charakter. Przykładem niech będzie sprawa pułkownika Wasilija (Bazylego) Zajączkowskiego, dowódcy kronsztadzkiego pułku fortecznego Floty Bałtyckiej. W czasie przesłuchania, które miało miejsce tuż po aresztowaniu (3 II 1938) Zajączkowski przyznał się, że „jest rezydentem polskiej, kontrrewolucyjnej, nacjonalistycznej, faszystowskiej organizacji (członkiem POW), z polecenia której organizował kontrrewolucyjne, dywersyjne grupy i miał bezpośrednie zadanie POW, by poddać pułk w czasie wojny”. Stworzona przez niego w pułku grupa dywersyjna (przypomnijmy – jej zadaniem było doprowadzenie do poddania się pułku w czasie wojny!) miała się składać z dwóch oficerów młodszych oraz dwóch członków orkiestry pułkowej (!!!)²⁸.

²⁶ Łubianka. *Sowietskaja elita na stalinskoj Gołgofie 1937–1938*, sost. W.N. Chaustow, Moskwa 2011, s. 145 (Wyciąg z najważniejszych zeznań aresztowanych przez GUGB NKWD ZSRR za okres 23–25 II 1938). W czasie tego przesłuchania Lewandowski, który zwykle podawał się za Rosjanina, miał przyznać, że w rzeczywistości jest Polakiem.

²⁷ *Ibidem*, s. 315 (Wyciąg z najważniejszych zeznań aresztowanych przez GUGB NKWD ZSRR za okres 9–10 IV 1938).

²⁸ Rossijskij gosudarstwiennoj archiw Wojenno-morskogo flota (Rosyjskie Państwowe Archiwum Marynarki Wojennej, dalej: RGAWMF), f. R-1570, op. 8, d. 25, l. 12 (Prokurator Floty Bałtyckiej Gaj do Głównej Prokuratury Wojskowej, IV 1938), 30 (Postanowienie o przedłużeniu okresu prowadzenia śledztwa, 22 III 1939), 54 (Postanowienie o przedłużeniu prowadzenia śledztwa, 23 V 1939). W. Zajączkowski zwykle podawał się za Rosjanina, choć przyznawał, że jest synem polskiego szlachcica. W 1940 r. został oczyszczony z zarzutów, oswobodzony i przywrócony do służby. W czasie wojny z Niemcami został generałem majorem. Jego biogram: *Wielikaja Otiecziestwiennaja. Komdiwy. Wojennyj biogra-*

Podobnie, jak miało to miejsce w przypadku Polaków, w czasie wielkiej czystki NKWD zwróciło się przeciwko zamieszkującym ZSRR Łotyszom, jak już wcześniej wspomniano, zajmującym niezwykle silną pozycję w strukturach Armii Czerwonej. Łatwość, z jaką NKWD sfabrykowało „operację łotewską” oraz podobne wszystkie pozostałe, wynikała z zastosowanych metod. Jak zeznał później jeden z wykonawców „operacji łotewskiej”, szef 3. Oddziału Zarządu NKWD obwodu moskiewskiego, Postel:

W eliminacji Polaków, Łotyszy, Niemców, Bułgarów i innych narodowości aresztowania były prowadzone bez zgromadzenia materiałów kompromitujących. [...] W czasie przesłuchań aresztowanych stosowano wobec nich środki przymusu fizycznego – tortury, dzięki czemu aresztowani, na żądanie śledczych, składali fałszywe zeznania przeciwko sobie, krewnym, znajomym, a nawet osobom, których nie znali²⁹.

Formalnie hasło do rozpoczęcia „operacji łotewskiej” zostało rzucone przez Jeżowa 30 listopada 1937 r. w szyfrotelegramie skierowanym do szefów terenowych zarządów NKWD, w którym była mowa o rozpoczęciu masowych aresztowań Łotyszy 3 grudnia. Co zaskakujące, w dokumencie tym nie zostali wymienieni oficerowie Armii Czerwonej, ale np. osoby związane z przemysłem obronnym i „Osoawiachimem”³⁰. Nie ulega jednak wątpliwości, że od samego początku operacja była zwrócona przeciwko przedstawicielom łotewskiej mniejszości w elicie Armii Czerwonej. Nie przypadkiem szef Oddziału Specjalnego (kontrywiad NKWD w armii) Głównego Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego NKWD ZSRR komisarz bezpieczeństwa państwowego III rangi Nikołaj Nikołajew-Żurid jeszcze w listopadzie sporządził pierwszy spis 29 wysokiej rangi oficerów RKKK – Łotyszy, których należało aresztować³¹. Zapewne była wśród nich większość znajdujących się jeszcze na wolności najwyższej rangi Łotyszy, którzy zostali aresztowani w ostatniej dekadzie listopada i pierwszych dniach grudnia – komandarmowie II rangi Jakow Ałksnis (23 XI) i Ioakim Wacetis (29 XI), armkomowie II rangi Jan Bierzin (szef Zarządu Wywiadu RKKK, 27 XI) i Awgust Mezis (29 XI), komkorowie Feliks Ingaunis (dowódca sił powietrznych Spe-

ficzeskiej słowar, t. 3, red. N.B. Akberdin et. al., Moskwa 2014, s. 999–1000; w biogramie brak wzmianki o jego uwięzieniu.

²⁹ *Obzornaja sprawka po archiwno-sledstwiennomu diełu nr 975302 na byw. naczalnika 3-go otdiela UNKWD Moskowskoj oblasti Postela*, w: *Iz matieriałow rassledowanija prokuratury Moskowskogo wojennogo okruga metodow prowadienija „łatyszskoj operaciji” NKWD*, źródło: aleksaderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/1012583 [dostęp: 10 V 2017].

³⁰ S.A. Kropaczew, *op. cit.*

³¹ *Lubianka. Sowietskaja elita*, s. 402 (komentarz do dokumentu nr 7). W trzecim z podobnych spisów było aż 161 oficerów – Łotyszy.

cialnej Armii Dalekowschodniej, 28 XI), Kiriłł Stucka (komendant Leningradzkich Kursów Doskonalenia Oficerów Wojsk Pancernych, 28 XI) i Żan Zonberg (inspektor „Osoawiachimu”, 29 XI), komdiw Oskar Stigga (szef III Oddziału Zarządu Wywiadu RKKA, 29 XI), diwintendant Oswald Łatson-Kruszynski (zastępca dowódcy Charkowskiego OW ds. zabezpieczenia materiałowo-technicznego, 2 XII) czy kombrigowie Kiriłł Janson (doradca wojskowy w Hiszpanii, 2 XII), Jan-Alfred Tyłtyń (pracownik Zarządu Wywiadu, 27 XI) i Jan Zaks (komendant 9. Szkoły Lotników i Lotników-Observatorów, 30 XI)³².

Wkrótce większość z nich oskarżono o szpiegostwo na rzecz Łotwy, a niektórzy zostali przez NKWD zaliczeni do grona przywódców „centrum wojskowego faszystowskiej organizacji łotewskiej”, tak zwanej *wojenki*. Aresztowania Łotyszy odbywały się również na podstawie indywidualnych wniosków w tej sprawie, które do ludowego komisarza obrony kierował V Oddział (kontrwywiad) Głównego Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego (ros. GUGB) NKWD. Tak było np. w przypadku korpusnego komisara Awgusta Bittego:

Sledztwo w sprawie antyradzieckiego spisku faszystowskiego oraz ujawnionej łotewskiej organizacji szpiegowsko-faszystowskiej istniejącej w P[ółnocnokaukaskim] O[kregu] W[ojskowym] wykazało, że jednym z przywódców łotewskiej organizacji faszystowskiej w PKOW jest BITTE Awgust Martynowicz, urodzony w 1893 r., narodowości łotewskiej, korpusnoj komissar, były zastępca szefa Zarządu Politycznego PKOW.

Później przywołano zeznania świadków, demaskujące Bittego, a wniosek kończyła konkluzja: „Proszę o Waszą zgodę na zwolnienie A.M. Bittego z RKKA, a następnie jego aresztowanie”³³.

Co ciekawe, w materiałach radzieckiej policji politycznej znajdujemy informacje o łączeniu poszczególnych organizacji narodowych w Armii Czerwonej w rozgałęziony spiszek mniejszości, wymierzony przeciwko ZSRR. Na przykład Jan Bierzin, legendarny, wieloletni szef radzieckiego wywiadu wojskowego, miał przyznać, że organizacja łotewska była związana z podobnymi siatkami nacjonalistycznymi Polaków, Estończyków i Niemców Powołża³⁴.

³² Daty aresztowania na podstawie: N.S. Czeruszew, Ju.N. Czeruszew, *Rasstrielannaja elita RKKA (komandarmy 1-go i 2-go rangow, komkory, komdiwy i im rawnyje) 1937–1941. Biograficzeskij słowar*, Moskwa 2012; N.S. Czeruszew, Ju.N. Czeruszew, *Rasstrielannaja elita RKKA 1937–1941. Kombrigi i im rawnyje*, Moskwa 2014.

³³ RGWA, f. 9, op. 39, d. 53, l. 426–427 (Szef V Oddziału GUGB NKWD ZSRR Nikołajew[Żurid] do ludowego komisarza obrony Woroszyłowa, 27 I 1938). A.M. Bitte został zwolniony z szeregów RKKA i aresztowany już następnego dnia.

³⁴ *Łubianka. Sowietskaja elita*, s. 161 (Wyciąg z najważniejszych zeznań aresztowanych

Represje wobec oficerów Armii Czerwonej – *inorodców* – były kontynuowane w 1938 r. Ich apogeum przypadło na lato tegoż roku. Przywództwo polityczno-wojskowe ZSRR postanowiło wówczas rozwiązać problem mniejszości narodowościowych w szeregach korpusu oficerskiego sił zbrojnych w sposób radykalny. Najpierw, na przełomie maja i czerwca, Główna Rada Wojenna, powołane w 1938 r. nowe gremium kierownicze Armii Czerwonej, w skład którego wszedł sam Stalin, podjęła decyzję: „Niezwłocznie zwolnić do rezerwy z szeregów Frontu Dalekowschodniego wszystkich dowódców i pracowników politycznych następujących narodowości: Niemców, Polaków, Łotyszy, Estończyków, Koreańczyków, Finów, Litwinów, Rumunów, Turków, Węgrów i Bułgarów”³⁵. W ślad za tym poszły analogiczne dyrektywy ludowych komisarzy obrony i Marynarki Wojennej, rozszerzające postanowienia dyrektywy na całość sił zbrojnych.

Należy przy tym podkreślić, że zwolnienie do rezerwy (jak we wcześniejszych miesiącach czystki) było często jedynie wstępem do poważniejszych represji, gdyż NKWD traktowało je nadal jako preludeum aresztowania. Doświadczyło tego bardzo wielu Polaków. Przy tym, choć większość z nich, jako aresztowanych w schyłkowym okresie masowych represji, zdołała później opuścić więzienia i powrócić w szeregi Armii Czerwonej lub Marynarki Wojennej, nie wszystkim było to dane. Na przykład wojenwrac I rangi Stanisław Czarnomski, szef wydziału Kijowskiego Klinicznego Szpitala Wojskowego, został zwolniony do rezerwy 9 czerwca 1938 r.³⁶ Wkrótce musiał być jednak aresztowany, gdyż widnieje na liście rozstrzelanych 29 września 1938 r. w Kijowie³⁷.

Wielka czystka w Armii Czerwonej, choć bardzo dotkliwa dla przedstawicieli wszystkich narodów zamieszkujących ZSRR i reprezentowanych w korpusie oficerskim sił zbrojnych, okazała się szczególnie tragiczna dla przedstawicieli *inorodców* – tylko w 1938 r. z szeregów Armii Czerwonej (bez oficerów politycznych i Marynarki Wojennej) usunięto 1099 Polaków, 717 Łotyszy, 620 Niemców, 312 Estończyków, 153 Litwinów,

przez GUGB NKWD ZSRR na 27 II 1938). Wśród przywódców „wojskowo-faszystowskiej niemieckiej organizacji” Bierzin miał wymienić także wspomnianego wyżej Polaka, brigadnego komissara Edwarda Bucholca, w przeszłości szefa Oddziału Politycznego 53. Dywizji Strzeleckiej Nadwożańskiego OW, której kadry stanowili Niemcy Powołża.

³⁵ *Główny wojennyj sowiet RKKA 13 marca 1938 g. – 21 czerwca 1941 g. Dokumenty i materiały*, sost. A.N. Bażenow et. al., Moskwa 2004, s. 85 (Stenogram nr 8 posiedzenia Głównej Rady Wojennej RKKA, 28–31 V – 8 VI 1938).

³⁶ RGWA, f. 37837, op. 4, d. 169, l. 660 (Tajny rozkaz personalny lko, 9 VI 1938).

³⁷ *Stalinskije rasstrielnyje spiski*, Moskwa 2014, Czarnomski Stanisław Iosifowicz (edycja dokumentów na płycie CD, wydana przez Stowarzyszenie „Memoriał”). Dostępna również na stronie Stowarzyszenia: memo.ru.

128 Greków, 109 Finów, 51 Bułgarów, 34 Węgrów, 25 Czechów, 15 Rumunów, 8 Szwedów i 33 przedstawicieli „innych narodowości nie wchodzących w skład narodów ZSRR”³⁸. Do tego należy doliczyć represjonowanych w 1937 r., kilkuset oficerów politycznych i kolejnych kilkuset oficerów floty³⁹! Widać więc wyraźnie, że upust krwi wśród *inorodców* był proporcjonalnie znacznie większy niż w przypadku pozostałych narodowości. Potwierdzeniem jest skład narodowościowy korpusu oficerskiego Armii Czerwonej na początku 1939 r. Choć zwiększył on swą liczebność w porównaniu z 1934 r. o ponad 66% – do ponad 212 tys. ludzi, *inorodcy* stanowili w nim już zaledwie około 0,3% – 10 razy mniej niż 5 lat wcześniej! Polaków pozostało w szeregach RKKA 265, Niemców 182, Łotyszy 52, a Estończyków 41⁴⁰.

Nieodwracalnie uległ zmianie wielonarodowy skład elity radzieckich sił zbrojnych – oficerów wyższych. Według dzisiejszego stanu wiedzy, w czasie wielkiej czystki represji uniknęło zaledwie 11 przedstawicieli tej grupy (w kształcie, jaki nadano jej w procesie nadawania stopni w latach 1935–1936) – *inorodców*⁴¹. Aż połowę z nich stanowili Litwini! Był

³⁸ RGWA, f. 37837, op. 19, d. 87, l. 70 (Raport o liczbie oficerów RKKA [bez oficerów politycznych], zwolnionych w 1938 r. według narodowości, XI 1939). W raporcie wymieniono również jako zwolnionych 120 Koreańczyków i 4 Chińczyków.

³⁹ Nie znamy zbiorczych danych na temat liczby zwolnionych w Marynarce Wojennej. Wiadomo, że tylko we Flocie Oceanu Spokojnego do końca sierpnia 1938 r. z powodów narodowościowych zwolniono 117 oficerów, z których najliczniejszą grupę – 46 – stanowili Polacy: RGAWMF, f. R-2194, op. 1, d. 7, l. 991 (Informacja o oficerach FOS zwolnionych z szeregów Marynarki Wojennej, 31 VIII 1938). Gdy chodzi o oficerów politycznych, to według moich dotychczasowych badań, w latach 1937–1938 poddano represjom (czyli co najmniej zwolniono z sił zbrojnych) ok. 90 oficerów wyższych oraz starszych w stopniu pułkowej komissar.

⁴⁰ RGWA, f. 54, op. 17, d. 402, l. 139 (Ogólna liczebność korpusu oficerskiego RKKA, bez jednostki wojskowej nr 9370 według narodowości na 1 I 1939). Inne narodowości „nieradzieckie”, podobnie jak w 1934 r., nie zostały w statystyce ujęte.

⁴¹ Pewne kontrowersje budzi przypadek bohatera walk w Hiszpanii, Łotysza komkora (w 1935 kombriga) Piotra Pumpura, dowódcy sił powietrznych Frontu Dalekowschodniego. Według Czeruszewów [N.S. Czeruszew, Ju.N. Czeruszew, *Rasstrielannaja elita RKKA (komandarmy 1-go i 2-go rangow, komkory, komdiwy i im rawnyje) 1937–1941*, s. 386], był on represjonowany dopiero w 1941 r. w stopniu generała lejtnanta lotnictwa. Podobnie milczą na jego temat inne publikacje rosyjskie. Jednak ma on „przerwę w życiorysie”. Według dokumentów zespołu Specjalnej Armii Dalekowschodniej – Frontu Dalekowschodniego (f. 37897, op. 1) zniknął z Dalekiego Wschodu w końcu czerwca 1938 r. Pojawił się dopiero w specjalnej uchwale Biura Politycznego KC WKP(b) z 27 grudnia 1938 r., które wydało zgodę na objęcie przez niego funkcji szefa lotniczej stacji doświadczalnej Fabryki Lotniczej nr 1!. Rossijskij gosudarstwiennyj archiw socyально-politiceskoj istorii (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historii Społeczno-Politycznej), f. 17, op. 3, d. 1004, l. 35 (Uchwała BP KC WKP[b] „O P.I. Pumpurze”, 27 XII 1938). Wydaje się więc, że – podobnie jak w przypadku komdiwów Iwana Pauki i Maksa Rejtera (co do

wśród nich jeden z najbardziej gorliwych wykonawców czystki, zastępca przewodniczącego Izby Wojskowej Sądu Najwyższego ZSRR, korwojenjurista Anton Matulewicz, który wielokrotnie przewodniczył wyjazdowym posiedzeniom Izby i skazał na karę śmierci setki, jeśli nie tysiące obywateli ZSRR, w tym również wojskowych. Ponadto, komdiw Władysław Mikucki, inżynier-łagman II rangi Władimir Surwiłło (podawał się za Rosjanina, ale nazwisko nie pozostawia wątpliwości, że należał do znamienitego litewskiego rodu), kombrig Anton Kozierowski i brigwracz Michaił Gałwiało. Oprócz nich w tym nielicznym gronie wybrańców losu znaleźli się: wspomniany wcześniej armwojenjurista Ulrich, Estończycy łagman II rangi Iwan Gren i inżynier-łagman II rangi Woldemar Madisow, Bułgar inżynier-łagman III rangi Konstantin Dmitrijew, Niemiec diwwracz Gienrich Turner i Polak inżynier-łagman II rangi Julian Szymański. Charakterystyczne jest, że żaden z wymienionych nie był oficerem liniowym, prawie wszyscy pracowali w szkolnictwie i instytucjach naukowo-badawczych, gdzie – choć czystka zebrała swoje żniwo – represje miały mniej spektakularny charakter⁴². W. Ulrich i A. Matulewicz, jako prawnicy wojskowi najwyższej rangi, byli zaś niezwykle gorliwymi wykonawcami czystki. Pierwszy z nich, jako przewodniczący Izby Wojskowej Sądu Najwyższego ZSRR, posłał na szafot prawie wszystkich najwyższych rangą pracowników aparatu politycznego (w tym członków Biura Politycznego KC WKP[b]), administracyjnego i wojskowego Związku Radzieckiego. Między innymi przewodniczył składom orzekającym w pokazowych procesach w Moskwie.

Pewną zmianę sytuacji na korzyść *inorodców* przyniósł proces ograniczonej rehabilitacji ofiar wielkiej czystki zapoczątkowany wspólną uchwałą KC WKP(b) i Rady Komisarzy Ludowych ZSRR z 17 listopada 1938 r. „O aresztowaniach, nadzorze prokuratorskim i prowadzeniu śledztwa”. W jego wyniku w szeregi armii i floty powróciło kilka tysięcy oficerów – nie tylko jedynie zwolnionych z szeregów sił zbrojnych, ale w wielu wypadkach oswobodzonych z więzień NKWD⁴³. Dzięki temu Armie Czer-

których wydawnictwa biograficzne ZSRR i Rosji również milczą na temat ich zwolnienia z RKKa) przynajmniej został on zwolniony z szeregów sił zbrojnych, a – co jeszcze bardziej prawdopodobne – na krótko aresztowany. Oprócz tego w 1937 r. zmarli komkor Jan Łacis, którego „wrogiem ludu” ogłoszono pośmiertnie, i uznawany niekiedy za Polaka komdiw Iwan Tomaszewicz.

⁴² Oficerem liniowym, którego nie dosięgły żadne represje, był za to Polak Marek Buc-ko, zastępca dowódcy 75. Dywizji Strzeleckiej. W 1936 r. nadano mu stopień pułkownika z wysługą 2 lat, a kombrigiem został dopiero 22 lutego 1938 r.

⁴³ Według oficjalnych dokumentów, tylko w okresie czerwiec–grudzień 1939 r. do służby przywrócono 1436 oficerów, z których 697 wyszło z więzień. RGWA, f. 54, op. 17, d. 400, l. 1 (Sprawozdanie z pracy Centralnej Komisji przy Zarządzie Kadr RKKa ds. roz-

woną i Marynarkę Wojenną zasililo bardzo wielu zrehabilitowanych *inorodców*. Według moich obliczeń, w wyższym korpusie oficerskim do końca 1940 r. przywróconych do służby zostało 21 *inorodców* – komkor, 7 komdiwów, diwinżenior, inżynier-łagman II rangi, 8 kombrigów, inżynier-łagman III rangi, brigadnyj komissar i brigintendant – 9 Łotyszy, 7 Polaków, 3 Niemców, Litwin i Szwed⁴⁴.

Gdy w czerwcu 1940 r. wprowadzono w Armii Czerwonej i Marynarce Wojennej rangi generalskie, wśród 910 generałów RKKA było jednak zaledwie 6 Łotyszy, 4 Polaków, 3 Litwinów, 4 Niemców, Fin i Karel (2,1%), a 132 admirałów i generałów floty – 2 Estończyków, Bułgar, Polak i Szwed (3,8%). W sumie 24 *inorodców* na 1042 generałów i admirałów – zaledwie 2,3%. Zdecydowanie dominowali radzieccy Słowianie: Rosjan było 789, Ukraińców 56, Białorusinów 42 – razem 987 (93,75%)⁴⁵. Ten obraz uległ pewnej zmianie wraz z inkorporacją przez ZSRR Litwy, Łotwy i Estonii. Część armii republik nadbałtyckich została włączona w skład Armii Czerwonej. Dlatego cały radziecki korpus oficerski, w tym generalicję, zasiłowała liczna grupa Bałtów.

Nie zmienia to jednak w niczym oceny znaczenia, jakie dla obecności *inorodców* w szeregach radzieckich sił zbrojnych miała wielka czystka. Spowodowała ona zagładę większości tych oficerów, wywodzących się z „nieradzieckich” mniejszości, którzy brali udział w budowie Armii Czerwonej w pierwszym 20-leciu jej istnienia – okresie pewnego rewolucyjnego romantyzmu. Zmieniła nieodwracalnie skład narodowościowy korpu-

patrzona zażaleń oficerów zwolnionych w latach 1937–1938 w roku 1939). Komisja została powołana do życia 1 czerwca 1939 r.

⁴⁴ Na podstawie: P.P. Wieczorkiewicz, J. Wojtkowiak, *Wyżsi oficerowie RKKA i RKKF usunięci z sił zbrojnych w okresie 1936–17.09.1939*, w: P.P. Wieczorkiewicz, *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937–1939*, Poznań 2016, s. 1043–1118; P.P. Wieczorkiewicz, J. Wojtkowiak, *Wyżsi oficerowie RKKA i RKKF ofiary wielkiej czystki przywrócenie do służby i/lub zrehabilitowani w latach 1938–1945*, w: *ibidem*, s. 1125–1136. Do tej listy można dodać litewskiego Tatara, komdiwa Aleksandra Talkowskiego. Nie wszyscy oficerowie, którzy opuścili więzienia, zostali przywrócenie do służby. Wśród *inorodców* np. Litwin diwizionnyj komissar Paweł Bołtruszko, Niemiec briginżenior Ioganes Heil i Polak brigwojenjurist Władysław Kordialik. Inni zostali powołani do służby dopiero tuż przed lub po rozpoczęciu wojny z Niemcami w 1941 r., jak np. Rumun brigintendant Wasilij Machow. Według moich dotychczasowych badań, do służby przywrócono też co najmniej 52 *inorodców* pułkowników – 20 Łotyszy, 18 Polaków, 4 Niemców, 3 Estończyków, po 2 Bułgarów i Finów, Czecha, Litwina i litewskiego Tatara. Dwóch z nich, Polak Waław Ławrynowicz i Niemiec Gerbert Michelson, zostało nawet w 1940 r. generałami.

⁴⁵ Obliczenia własne na podstawie: W.M. Łurje, *Admiraty i gienieraty Wojenno-morskogo flota SSSR w pieriod Wielikoj Otiecziestwiennoj i sowietsko-japonskoj wojn (1941–1945)*, Sankt-Pietierburg 2001; I.I. Kuzniecowa, *Marszały, gienieraty i admiraty 1940 goda*, Irkutsk 2000. W.M. Łurje zaliczył do Rosjan Aksela Berga, który w trzech czwartych był Szwedem, a w jednej czwartej Włochem.

su oficerskiego, a zwłaszcza jego najwyższych szczebli. Spowodowała, że do historii przeszła nadreprezentacja *inorodców* w radzieckiej elicie wojskowej i oddała ster armii niepodzielnie w ręce „słusznych” narodowości – Rosjan, a w znacznie mniejszym zakresie Ukraińców i Białorusinów, wspartych przez pewną grupę Żydów, w przededniu najważniejszej próby – II wojny światowej.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Rossijskij gosudarstwiennyj archiw socjalno-politiceskoj istorii (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historii Społeczno-Politycznej w Moskwie)
Fond 17 – Biuro Polityczne KC WKP(b) (opis 3).
- Rossijskij gosudarstwiennyj archiw Wojenno-morskogo flota (Rosyjskie Państwowe Archiwum Marynarki Wojennej w Petersburgu)
Fond R-1570 – Prokuratura Wojskowa Floty Bałtyckiej (opis 8)
Fond R-2194 – Oddział Kadr Floty Oceanu Spokojnego (opis 1).
- Rossijskij gosudarstwiennyj wojennyj archiw (Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe w Moskwie)
Fond 4 – Kancelaria (*Uprawlenie dielami*) ludowego komisarza obrony ZSRR (opis 15a)
Fond 54 – Zarząd Główny Armii Czerwonej (opis 17)
Fond 37837 – Zarząd Kadr Armii Czerwonej (opis 4, 18, 19, 21).
- Kolekcja kart ewidencji służby.

Dokumenty opublikowane

- Głównyj wojennyj sowiet RKKA 13 marta 1938 g. – 21 ijunia 1941 g. Dokumenty i materiały*, sost. A.N. Bażenow et. al., Moskwa 2004.
- Łatyszkisje strietki w borbie za sowietskiju włast 1917–1920. Wspominanija i dokumenty*, red. Ja.P. Krastyń, Riga 1962.
- Łubianka. Sowietuskaja elita na stalinskoj Gołgofie 1937–1938*, sost. W.N. Chaustow, Moskwa 2011.
- Łubianka. Stalin i Gławnoje uprawlenie gosbiezopasnosti NKWD 1937–1938. Dokumenty*, sost. W.N. Chaustow, W.P. Naumow, N.S. Płotnikowa, Moskwa 2004.
- Obzornaja sprawka po archiwno-sledstwiennomu diełu nr 975302 na byw. naczalnika 3-go otdiela UNKWD Moskowskoj oblasti Postela*, w: *Iz matieriałow rassledowanija prokuratury Moskowskogo wojennogo okruga mietodow prowadienija „łatyszkiszoj opieracyi” NKWD*, aleksanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/1012583 [dostęp: 10 V 2017].
- Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 8: *Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*, Warszawa–Kijów 2010.
- Russkij archiw. Wielikaja Otiecziestwiennaja*, t. 13–2(1): *Priказы Narodnogo komissara oborony SSSR 1937–21 ijunia 1941 g.*, red. W.A. Zołotariew et. al., Moskwa 1994.
- Wojennyj sowiet pri Narodnom komissarie oborony SSSR 1–4 ijunia 1937 g. Dokumenty i matieriały*, sost. N.S. Tarchowa et. al., Moskwa 2008.

Opracowania

- Czeruszew N.S., Czeruszew Ju.N., *Rasstrielannaja elita RKKA (komandarmy 1-go i 2-go rangow, komkory, komdiwy i im rawnyje) 1937–1941. Biograficzeskij słowar*, Moskwa 2012.
- Czeruszew N.S., Czeruszew Ju.N., *Rasstrielannaja elita RKKA 1937–1941. Kombrigi i im rawnyje*, Moskwa 2014.
- Iwanow N., *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014.
- Kajmiń Ja., *Latyszskije strietki w borbie za pobiedu Oktiabrskoj riewolucyi*, Riga 1961.
- Kropaczew S.A., *Diesiat let, izmieniwszyje stranu. „Polskaja” i drugije „nacyonalnyje” opieracii NKWD SSSR*, kubanmemo.ru/library/Kropachev01/poland.php [dostęp: 10 V 2017].
- Kuzniecowa I.I., *Marszały, gienierały i admiraty 1940 goda*, Irkutsk 2000.
- Łurje W.M., *Admiraty i gienierały Wojenno-morskogo flota SSSR w pieriod Wielikoj Otiecziestwiennoj i sowietsko-japonskoj wojn (1941–1945)*, Sankt-Pietierburg 2001.
- Minakow S.T., *Sowietskaja wojennaja elita 20-ch godow (sostaw, ewolucyjka, socyokulturnyje osobienności i politiczeskaja rol)*, Oriel 2000.
- Pietrow N., *Polska operacja NKWD, „Karta. Niezależne Pismo Historyczne” 1993*, 11.
- Riewolucyonnyje latyszskije strietki (1917–1920)*, red. A.A. Drizuł, Riga 1980.
- Sommer T., *Operacja antypolska NKWD 1937–1938*, Warszawa 2014.
- Suwienirow O.F., *Tragiedija RKKA 1937–1938*, Moskwa 1998.
- Wieczorkiewicz P.P., *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937–1939*, Poznań 2016.
- Wieczorkiewicz P.P., *Sprawa Tuchaczewskiego*, Warszawa 1994.
- Wielikaja Otiecziestwiennaja. Komdiwy. Wojennyj biograficzeskij słowar*, t. III, red. N.B. Akberdin et. al., Moskwa 2014.
- Wojtkowiak J., *Polacy i Litwini, oficerowie Armii Czerwonej w latach 1922–1941. Słownik biograficzny*, Warszawa 2015.

ABSTRACT

In Russia after the Bolshevik revolution the armed forces of the state – the Workers’ and Peasants’ Red Army – gained an officer corps which was an extremely diverse mosaic of nationalities. This was due not only to the multinational character of the state but also ideological reasons; many representatives of various European nations (among others) allowed themselves to be enticed by the slogans of equality and social justice, and entered the service of the Bolsheviks. Until the middle of the 1930s an important role, especially at the higher levels of the military hierarchy, was played by the so-called *inorodtsy* – representatives of various nations which had their own statehood. Among them were not only Latvians, Poles, Germans and Swedish but also representatives of other nations, for example the Swiss or representatives of the Balkan states.

In this article the author attempts a synthetic presentation of the repressions against the *inorodtsy* in the officer corps of the Red Army during the Great Purge. It includes the mechanisms governing the repressions, and the resulting consequences, above all the total marginalisation of the *inorodtsy*’s role, and the establishment of full hegemony of the eastern Slavs: the Russians, the Ukrainians, and the Belarusians.

Key words: Soviet Union, Red Army, repressions, Great Purge, Officers Corps, *inorodtsy*

NOTA O AUTORZE

Jakub Wojtkowiak – historyk, doktor habilitowany, profesor nadzwyczajny w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół problematyki radzieckiej polityki na Dalekim Wschodzie, historii terroru w ZSRR oraz dziejów Armii Czerwonej i jej korpusu oficerskiego w latach trzydziestych ubiegłego stulecia. Opublikował m.in.: *Polowanie na „dálniewostoczników”*. *Represje wobec korpusu oficerskiego dalekowschodniego zgrupowania radzieckich sił zbrojnych w latach 1936–1939* (Poznań 2007), *Z dziejów terroru w państwie radzieckim 1917–1953. Wybór źródeł* (Poznań 2012), *Polacy i Litwini, oficerowie Armii Czerwonej w latach 1922–1941. Słownik biograficzny* (Warszawa 2015); redaktor i współautor monografii zbiorowych *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku* (Poznań 2013), *Jeńcy sowieccy na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej* (Warszawa 2015, wydanie rosyjskie Sankt-Pietierburg 2017).